

Yazar/Author
Selahaddin GÖK*

Makale Adı/Article Name

Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Anadolu Gezisi

Memduh Şevket Esendal's Tour of Eastern Anatolia

ÖZ

CHP kurulduğu ilk dönemlerden itibaren Türk siyasetinde etkili olmuş bir partidir. İktidarı boyunca toplumsal sorunları tespit etmek, halkın nabzını tutmak ve halkla olan bağını koparmamak adına gözlem, inceleme ve denetleme yapmaya önem vermiştir. Bu amaçla parti yöneticileri ülkenin farklı yerlerine uzun süreli inceleme gezileri düzenlemişlerdir. Yapılan geziler parti teşkilatının olmadığı yerler için sorunların giderilmesinde oldukça önemli olmuştur. Bu kapsamda CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal 7 Eylül 1942 tarihinde Doğu illerine bir geziye çıkmıştır. Bahsedilen gezide amaçlanan hedeflerden bir tanesi parti teşkilatı olmayan illerde bu eksikliği gidererek ülke bütünlüğü içerisinde yer almalarını sağlamaktır. Diğer bir amaç ise yaşanan kuraklık ve güne böceği zararının bölge tarımı üzerindeki etkilerini yerinde tespit etmektir. Böylece izlenecek politikalar konusunda hükümete yardımcı olmaktır. Memduh Şevket Esendal'ın hazırladığı rapor Genel Sekreterlik görevinden ayrılmasından sonra Başkâtip tarafından 14 Haziran 1945 tarihinde dosyaya konulmak üzere teslim alınmıştır. Bu raporda gözlemlerini detaylı bir şekilde anlatan Esendal, bölgenin idari, sosyal, ekonomik demografik, kültürel, etnik ve dilsel yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Yapılan bu çalışmada Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Anadolu illerinde tespit ettiği bu sorunlar ele alınarak farklı illere ait görüşleri ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Memduh Şevket Esendal, Genel Sekreter, Rapor, Gezi, Doğu İlleri.

ABSTRACT

CHP is a party that has been influential in Turkish politics since its inception. During its management, it gave importance to observation, examination and inspection in order to identify social problems, to keep the pulse of the people and not to break her ties with the people. For this purpose, party leaders organized long-term study tours to different parts of the country. The trips made have been very important in solving the problems for places where there is no party organization. In this context, CHP General Secretary Memduh Şevket Esendal went on a tour to the Eastern provinces on 7 September 1942. One of the aims of the mentioned trip is to make up for this deficiency in the provinces that do not have a party organization and to ensure that they take place within the unity of the country. Another aim is to determine the effects of drought and sunn pest damage on the agriculture of the region in situ. Thus, it is to help the government in the policies to be followed. The report prepared by Memduh Şevket Esendal was received by the Chief Clerk on 14 June 1945 to be included in the file after he left his post as Secretary General. Esendal, who detailed his observations in this report, gave detailed information about the administrative, social, economic, demographic, cultural, ethnic and linguistic structure of the region. In this study, these problems that Memduh Şevket Esendal identified in the Eastern Anatolian provinces were discussed and his views on different provinces were revealed.

Keywords: Memduh Şevket Esendal, General Secretary, Report, Travel, Eastern Provinces.

Giriş

Türkiye II. Dünya Savaşında her ne kadar askeri alanda yaşanan ateşin kıvılcımlarından kendini koruyabilmiş olsa da ekonomik alanda bu kıvılcımlardan kendini koruyamamıştır. Hükümet Ekonomi alanında yaşanan bu olumsuzlukları gidermek adına bir taraftan belirlediği politikalarla çözümler üretmeye çalışırken diğer taraftan da parti ve hükümet yetkilileri bizzat halkın ayağına gitmek suretiyle her alanda yaşanan sorunları yerinde tespit etmek istemiştir. 1940'li yıllarda tüm ülkede hissedilen sıkıntıların yanında Doğu illerinde iki yıl arka arkaya yaşanan kıtlık ve süne böceğinin¹ verdiği zarardan dolayı durum alabildiğine kötüleşmiştir. Bu durum üzerine 1942 yılında CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, bölgedeki ekonomik sıkıntıları belirlemek ve birçok mahalde olmayan CHP parti örgütünü kurmak için inceleme gezisine çıkmıştır. Esendal, 7 Eylül'de başlatıp 14 Ekim 1942 tarihinde bitirdiği gezisi sırasında karşılaştığı sorunları yerinde çözmeye çalışmakla kalmayacak, gözlemlerini, geziden aldığı notlardan da yararlanmak suretiyle 87 sayfalık bir rapor halinde kaleme almıştır. Memduh Şevket Bey tarafından hazırlanan rapor, 1942 Türkiye'sinde Doğu illerine yönelik bakış açısının siyasetçi kimliği yanında diplomat ve yazar yönü olan bir isim tarafından ortaya konulması açısından da önemli bilgiler içermektedir.²

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal tarafından hazırlanmış olan rapor, her ne kadar 1942 yılında kaleme alınmış olsa da raporun Genel Sekreterliğe teslimi 14 Haziran 1945 tarihinde bu görevden ayrılmasından sonradır. Raporunda Esendal'ın yazar olma vasfının da bir sonucu olarak isimler belirtilmek suretiyle detaylı bir gözlem ve değerlendirme söz konusudur. Aktarmada da kimi yerlerde yaşananlar hikâye tarzında tasvir edilmiştir. Raporadaki bilgileri alırken mümkün mertebe ayrıntı olarak gördüğümüz değerlendirmeleri, aşırıya kaçan duygusal ve bireysel düşünceleri ayıklayarak vermeye çalıştık.

1- Memduh Şevket Esendal'ın Siyasi Hayatı

Memduh Şevket Esendal, kendi el yazısı ile Başbakanlığa bağlı Matbuat Umum Müdürlüğü'ne (Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü) verdiği bilgilerden 1883³ yılında İstanbul'da doğduğunu belirtmiştir.⁴ Çocukluğunu ve gençliğini Çorlu'da geçirmiştir. 1904 yılında İttihat ve Terakki Cemiyetine girmiş⁵ ve meşrutiyetin ilan yılı olan 1908'de Cemiyetin İstanbul teşkilatı Müfettişliğine getirilmiştir. Anadolu'da "millî kalkınma hareketine" katılan Esendal, 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni Azerbaycan Hükümeti nezdinde siyasî temsilci olarak temsil etmiştir (BCA, 490.1.0.0.385.1629.2, s. 2.). 1925'de Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin İran Büyük Elçiliğini yapmış (Teke ve Eydoğan, 2021: 347-370), 1930'da İstanbul milletvekilliği

¹ Süne, ortalama 1 cm boyunda, renk olarak toprakla uyumlu, yassı vücutlu bir böcektir. Tahılları oluşum aşamasında sapından ayırıp içindeki özsuyu emerek, başak oluşmasını engeller. Zararları ve yapılan mücadele için bkz. (Gökdoğan, 2015: 33-45).

² Memduh Şevket Esendal'ın farklı yönleri için bkz. (Gülbay, 2019; Özer, 2019).

³ Tercüme-i hal belgesinde Memduh Şevket Bey iki farklı doğum tarihi belirtmiştir. Elazığ Milletvekili olarak doğum tarihi 29 Mart 1884 yazılmıştır. Daha sonra Bilecik Milletvekili olarak verilen tercüme-i hal belgelerinde doğum tarihi 1933 olarak gösterilmiştir (TBMM Milletvekili Tercüme-i Hal Mazbataları, Dosya Numaraları: 305/22, 709, 143/8).

⁴ Başbakanlığa bağlı Matbuat Umum Müdürlüğü (Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü) tarafından 8 Mayıs 1942 tarih ve 1613-3468 sayılı yazı ile yabancı ülkelerdeki bazı kütüphane, dergi ve gazetelerin Türkiye hakkında çıkarmayı düşündüğü kitap, broşür ve yazılacak makalelere konulmak üzere devlet idarecilerinin biyografilerini istendiği belirtilmiştir. Bu talebin en doğru bir şekilde gerçekleştirilmesi için bizzat devlet idarecilerinden gerekli bilgiler bir fotoğraflarıyla birlikte istenmiştir. Bkz. (BCA, 490.1.0.0.385.1629.2, s. 5).

⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi ilk olarak Ankara Ulus'ta İttihat ve Terakki lokali olarak 1915 yılında yapımına başlanan binada eksikliklerinin tamamlanması suretiyle açılmıştır. Memduh Şevket Bey, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin Ankara Temsilcisi olarak bu binanın inşaatı ile bir süre ilgilenmiştir (TBMM Albümü: 3).

için ismi geçse⁶ de Elâzığ'dan milletvekili seçilmiştir.⁷ Daha sonra 1933 yılında Afganistan Kâbil Büyük Elçiliğini atanmıştır.⁸

Bilecik Milletvekili Salih Bozok'un 25 Nisan 1941 tarihinde hayatını kaybetmesi üzerine yerine yeni birisinin seçilmesi Türkiye Büyük Millet Meclisinin 2 Mayıs 1941 tarih ve 2993/2181 sayılı yazısı ile bildirilmiştir. Açık olan Ağrı milletvekilliğine emekli Korgeneral Kemal Doğan, Bilecik milletvekilliğine Kâbil Büyük Elçisi Memduh Şevket Esendal, Denizli milletvekilliğine İzmir Belediye Reisi Dr. Behçet Us, Manisa milletvekilliğine emekli Korgeneral Ali Rıza Artunkal ve Mardin milletvekilliğine de eski Burdur Milletvekili Halit Onaran Genel Başkanlık divanınca Parti adayı olarak gösterilmiştir. 19 Ekim 1941 Pazar günü yapılan seçimde de parti adayı olarak ittifakla seçilmişlerdir (Ulus, 18 İlkteşrin 1941; Ulus, 20 İlkteşrin 1941). Bilecik Milletvekili seçilmiş olan Esendal, 6 Mayıs 1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine getirilmiştir.⁹ 1942-1945 yılları arasında CHP Genel Sekreterliği görevini üstlenmiştir. 1945 yılında, Genel Sekreterlik görevinden kendi isteğiyle ayrılmıştır. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü Bilecik Milletvekili Memduh Şevket Esendal'ın sağlık nedenlerinden dolayı Genel Sekreterlikten istifa etmesi üzerine Kırklareli Milletvekili Nafi Atuf Kansu'yu bu göreve vekâleten atamıştır.¹⁰ Nafi Atuf Kansu bu göreve getirilmesinden¹¹ kısa bir süre sonra 31 Ekim 1945 tarihinde de asaleten atanması yapılmıştır.¹²

⁶ “Halk Fırkası vilayetlerde yapacağı yeni teşkilat meyanında başlıca vilayetlerde maaşlı memuru mahsuslar bulunduracaktır. Bunlar mahalli teşkilatın faal uzvu olacak, merkezle daimî temasta bulunacaklardır.” Bu kapsamda “Halk Fırkası Umumi Heyeti idare azasından Memduh Şevket Bey şimdilik fırkanın İstanbul teşkilatında çalışacaktır.” Bu amaçla İstanbul'a gelen Memduh Şevket Bey, “Vali Muhiddin Beyi ziyaret etmiştir. Memduh Şevket Bey İstanbul'da C. Halk Fırkası muameleleri ile meşgul olacaktır.” Bkz. (Milliyet, 29 Eylül 1930; Milliyet, 22 Teşrinievvel 1930; Milliyet, 2 Teşrinisani 1930).

⁷ “İnhilal eden (boşalan) iki mebusluktan birisine C. H. fırkasının sabık Tahran Büyük Elçimiz Memduh Şevket Beyi namzet göstereceği söyleniyor” (Milliyet, 12 Kânunuevvel 1930); “Memduh Şevket Bey 24 Nisan 1931 yılında yapılacak seçimlerde Elâziz'den aday gösterilmiştir” (Milliyet, 21 Nisan 1931).

⁸ (BCA, 490.1.0.0.385.1629.2, s. 2; Milliyet 9 Şubat 1933); 27 Haziran 1933 tarihinde CHP Kâtibumumisi Recep Bey, Kabil Büyük Elçisi olarak atanan Memduh Şevket Bey'e çektiği telgrafta: “Reisicumhur Hazretleri Ankara'dan ayrılmadan yerinize umumi idare heyetinde alınacak arkadaşın muamelesi bitirilebilmek için heyetten mukarrer olan çekilmenizi bugünkü tarihle bir istifaneme ile yazmanızı rica ederim kardeşim” demiştir. (BCA, 490.1.0.0.385.1629.2, s. 10); Memduh Şevket, 27 Haziran 1933 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi katipliğine cevaben: “Kabil büyükelçiliğine tayinim dolayısı ile Fırkamız Umumi İdare Heyetindeki vazifemden çekilmekte olduğumu derin saygılarımla arz eylerim Efendim.” yazısını yazmıştır (BCA, 490.1.0.0.385.1629.2, s. 9); Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Kâtibi Recep Bey tarafından 29 Haziran 1933 tarih ve 33476 sayılı yazı ile Memduh Şevket'e yazılan cevap yazısında: “Kâbil Büyük Elçiliğine tayininiz dolayısıyla Umumi idare heyeti azalığından istifa ettiğiniz dair olan mektubunuzu aldım. Söylemekle ve yazmakla bitiremeyeceğim ayrılmak acılarımı, size bir gün daha sıhhatli ve daha şerefli olarak kavuşacağımı umarak tadil edebiliyorum. Bu yazımla bütün umumî idare heyeti arkadaşlarımın duygularına tercüman olduğuma kaniim. Umumi İdare heyetinin mes'uliyet çerçevesi içinde emekle ve gönül sıcaklığı ile geçirdiğimiz çalışma günlerinin hatırası bende daima yüksek takdir duygular ile mahfuz kalacaktır.

Gözlerinizden öper yeni vazifenizde candan muvaffakiyetler dilerim, efendim” demiştir (BCA, 490.1.0.0.385.1629.2, s. 8); Memduh Şevket Bey, 8 Haziranda milletvekilliğinden istifa etmiştir (Milliyet, 9 Haziran 1933); “Kabil Büyük Elçiliğinin tayin edilmesinden dolayı istifa eden Elaziz Milletvekili Memduh Şevket Beyin yerine seçim yapılması için” 12 Haziran 1933 tarih ve 2793/2809 numaralı yazı TBMM tarafından yazılmıştır. Bkz. (BCA, 30.10.0.0.74.490.7). Memduh Şevket Bey, 24 Ekim 1933 tarihinde de Kabil'e hareket etmiştir (Hakimiyeti Milliye, 25 Ekim 1933; Milliyet, 25 Teşrinievvel 1933).

⁹ (BCA, 490.1.0.0.385.1629.2, s. 2); CHP Genel Başkanı İsmet İnönü imzası ile gönderilen yazıda “Umumi İdare Heyeti üyesinden bulunan sizi, nizamnamenin 24'üncü maddesine uyararak, Partimizin Genel Sekreterliğine seçtim. Başarılar dilerim” denmiştir. Bkz. (BCA, 490.1.0.0.385.1629.2, s. 6).

¹⁰ “CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın sıhhi durumundan dolayı istifa ettiği hakkındaki haberler tahakkuk etmiştir. Genel Sekreter Vekilliğine Nafi Atuf Kansu getirilmiştir. Bunun tebliğinden evvel Genel Sekreterliğe Mümtaz Ökmen, Saffet Arıkan, yahud Nafi Atuf Kansu'nun getirilecekleri şayiası dolaşmakta idi.” Bkz. (Cumhuriyet, 2 Haziran 1945).

¹¹ CHP İl İdare Kurulu Başkanlığına 2 Haziran 1945 tarihinde CHP Genel Sekreter Vekili N. Kansu imzasıyla gönderilen yazıda “Partimizin Değişmez Genel Başkanı İnönü'nün yüksek tevaccühleriyle Genel Sekreter Vekilliğine seçilmiş bulunuyorum. Büyük önderimizin emirlerinde bu vazifeyi yaparken Bütün Partili arkadaşlarımızın uyanık ve değerli yardımlarını göreceğimden eminim. Saygı ve sevgilerimi sunarım” (BCA, 490.1.0.0. 5.26.21).

¹² “Cumhuriyet Halk Partisi Değişmez Genel Başkanı yüce Milli Şef İsmet İnönü, Parti Genel Sekreterliğine şimdiye kadar bu görevi vekillikle yapmakta olan Kırklareli Milletvekili Nafi Atuf Kansu'yu seçmişlerdir” (Cumhuriyet, 1 Kasım 1945).

Memduh Şevket Esendal'ın yeni kurulacak bir parti için ismi geçmiştir.¹³ 1946 seçimlerinde CHP listesinden Bilecik'ten tekrar aday gösterilmiştir (Cumhuriyet, 19 Temmuz 1946). 1947 yılında Türkiye Hindistan elçisi olarak ismi geçmiştir.¹⁴ Yazar, diplomat ve siyasetçi kimliği ile tanınan Esendal, 16 Mayıs 1952 tarihinde hayatını kaybetmiştir (TBMM Albümü: 454).

2- Memduh Şevket Esendal'ın Doğu İllerine Gezisinin Başlaması

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın yaklaşık beş hafta sürmüş olan gezisi 7 Eylül 1942 tarih pazartesi günü Ankara'dan hareket eden saat 15 treni ile başlamıştır. Esendal, Ankara garından İçişleri Bakanı Recep Peker, Ticaret Bakanı Behçet Uz ile kalabalık bir arkadaş grubu tarafından uğurlanmıştır. Genel Sekreter bu gezisinde gidişte Elâzığ, Muş, Van yolunu takip edecektir. Dönüşte de Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Urfa ve Gaziantep'e illerine uğrayarak Ankara'ya gelecektir (Ulus, 8 Eylül 1942).

Genel Sekreter Esendal, tren seferlerinin azaltılmasından dolayı yaşanan yolcu yoğunluğundan dolayı yer bulamayacak ancak Münakalât Vekilliği (Ulaştırma Bakanlığı) müsteşarının aracılığı ile Elâzığ'a giden trende yer bulup, binebilmiştir.¹⁵ Elâzığ Yolçatı istasyonuna gece yarısından sonra varan Esendal'ı IV. (Tunceli) Umumi Müfettişliği Başmüşaviri, Vali Hüsnü Uzgören¹⁶ ve memurlar karşılamıştır. IV. Umumi Müfettişi General Abdullah Alpdoğan¹⁷ askeri işler dolayısıyla burada görüşmeyecek ancak gezinin Gaziantep ayağında bir araya gelebileceklerdir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 73). Esendal, burada incelemelerinin tamamladıktan sonra 13 Eylül 1942 tarihinde Demiryolları İnşaat Müdürü Mühendis Adnan Özyol'un arabası ile Muş'a gitmek için ayrılmıştır.¹⁸ Yolda Bingöl'e uğramıştır. Tek yolu olan Bingöl'ün yolu başında il Valisi ve memurlar karşılamıştır. Burada öğle yemeğini yiyip tek gezilecek yeri olan Halkevinin ziyaret ettikten sonra Dirahini (Genç) istikametinde yollarına devam etmişlerdir. Genç'te bir kahvenin bahçesinde kaymakam ve hükümet memurları ile görüşmüştür. Burada bir saat kadar kaldıktan sonra geceleme için yakınlarda olan demiryolu mühendislerinin kampına gidilmiştir. Ertesi gün sabahleyin Muş'a varmak için tekrar yola çıkmışlardır.¹⁹ Muş'a yakın bir noktada Vali Tefvik Gür²⁰ karşılamıştır. Doğrudan Halkevinin önüne gidilmiştir. Burada Birinci Umumi

¹³ "...Diğer taraftan bu mevzu etrafında yeniden şu haberler verilmektedir. Kurulacağı söylenen yeni parti için ileri sürülen isimler arasında Receb Peker ve Ankara Valisi Nevzad Tandoğan da vardır. Diğer taraftan Memduh Şevket Esendal'ın bu partinin başına geçmek üzere istifa ettiği de söylenmektedir. Başka bir rivayet göre de son bütçe müzakerelerinde tenkitlerde ileri giden milletvekilleri Halk Partisinden ayrılarak kısmen yeni partiyi teşkil edecekler kısmen de Müstakil Grupa iltihak edecekler ve bu grubun kendisinden beklenen vazifeyi daha başarılı bir şekilde yapmasını temin eyleyeceklerdir.

Yeni partinin kurulması için Meclisin dağıtılarak yeniden seçim yapılması üzerinde en az durulan ihtimaldir..." (Cumhuriyet, 2 Haziran 1945).

¹⁴ "Hükümetimizle Hindistan hükümeti arasında karşılıklı olarak büyük elçiler teatisine karar verilmişti. Hindistan Büyük Elçiliğine kimin tayin edileceği henüz kat'i olarak belli olmamakla beraber, Memduh Şevket Esendalın tayin edilmesi düşünüldüğü hakkında bugün bazı söylentiler olmuştur" (Cumhuriyet, 19 Kasım 1947).

¹⁵ CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, yaşanan yolcu yoğunluğunu kırsal kesimde yaşayan köylü kesiminin ekonomik durumunun iyileşmesinden dolayı eskisine göre daha fazla yolculuk yapmasına bağlayacaktır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 1).

¹⁶ 1942-1943 yılları arasında Elâzığ Valisi olarak görev yapmıştır.

¹⁷ Hüseyin Abdullah Alpdoğan, Tunceli Valisi ve Komutan, IV. Umumi Müfettişlik görevinden emekli olduktan sonra CHP VII. ve VIII. Dönem Milletvekilliği yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. (Akbulut, 2016).

¹⁸ (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 13); Özel bir arabayla yapılan bu seyahat sırasında Esendal yol boyunca gözlem ve görüşmelerde bulunmuştur. "Külüşkür köprüsünü geçerek Sekirak köyü yanından Palu karşısına ve hizasına düşen ovaya girdik. Buraya yeni göçmen köyleri yapılmış. Bu köylülerle görüştüm ve onları hallerinden hoşnut görüp sevindim. Bu köyler ağaçlanmışlardı. Yerleşmiş oldukları evlerine bakımlarından da belli" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 14); Esendal gezisi boyunca göçmen köylerine uğramıştır. Buradaki olumlu durum diğer göçmen köyleri için söz konusu değildir. Birçok köy terk edilmiş, boşalmıştır. Bkz. (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 44).

¹⁹ (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 15-17); Burada demiryolları mühendisleri yapılan görüşmelerde en büyük sıkıntılarının demiryolu yapımında çalışacak işçi bulamamaları olduğu vurgulanmıştır. Bölge halkı işi olmazsa bile demiryolları yol yapımında çalışmak istememiştir. İşçi ihtiyacı Rize'den karşılanmıştır.

²⁰ Tefvik Sırrı Gür Türkiye'nin farklı yerlerinde bucağın müdürlüğü, kaymakamlık, mülkiye müfettişliği görevlerini yapmıştır. Daha sonra sırasıyla Silifke, Elâzığ, Muş, İçel ve Kastamonu gibi illerde valilik yapmıştır. Bkz. (Haykır, 2017: 311-347; https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevfik_S%C4%B1rr%C4%B1_G%C3%BCr).

Müfettiş Abidin Özmen, Muş ilinin ileri gelenleri ile ve memurlar tarafından karşılanmıştır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 19; Ulus, 15 Eylül 1942). Bu aşamadan sonra Esendal, gezisine Abidin Özmen'le birlikte yapacaktır.²¹ Muş'ta üç gün boyunca Vali konağında misafir edilmiş, yemeklerini Muş Valisi Tevfik Gür'ün aile sofrasında yemiştir.²²

Memduh Şevket Esendal, Muş'ta gerekli incelemelerini yaptıktan sonra yolcuğa çıkmasının 15'inci gününde Van'a gitmek için Abidin Özmen'le birlikte buradan bir araba ile yola çıkmışlardır. Bulanık, Malazgirt, Patnos, Erciş ve nefin çıktığı Gürzot köyü,²³ istikametinde 16 Eylül 1942'de saat 20:00'de Muş'tan Van'a gelmişlerdir. Heyet il sınırında Vali ve şehir sınırında ise mintika komutanlığı tarafından karşılanmıştır. Van ilindeki incelemeleri de birkaç gün sürecektir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 21; Ulus, 21 Eylül 1942). Van merkezi haricinde Adilcevaz, Ahlat, Tatvan ziyaret edilmiştir. Tuğ'da bir gece kaldıktan sonra Nemrut dağı yanından Rehva düzüne çıkıp Abidin Özmen'le birlikte Bitlis'e geçmişlerdir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 34).

Esendal'ın Bitlis'te incelemelerini tamamlamasından sonra Siirt'e gitmişlerdir. Siirt Valisi ve Jandarma Komutanı gelenleri Baykan ilçesinde karşılamıştır. Buradan Garzan kaymakamlığının taşınacağı Kurtalan istasyonuna gidilerek, gerekli incelemeler yapıp Siirt'e varılmıştır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 37). Daha sonra Garzan, Beşiri, Meymune ve Bismil üzerinden Diyarbakır'a gidilmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 41-45). Maden Tetkik ve Aramanın 1937 yılından itibaren Meymune'de başlattığı petrol sahasını da ziyaret etmiştir.²⁴ Daha sonra yolda Batman çayı üzerindeki demiryolu köprüsü de görülmüştür.²⁵

Genel Sekreter Doğu'daki inceleme gezisini 25 Eylül'de Diyarbakır'a gelerek sürdürmüştür. Memduh Şevket Esendal, Birinci Umumi Müfettişi Abidin Özmen ile birlikte akşam vakti geldiği Diyarbakır'da vali, baş müşavir, komutan, belediye ve halkevi başkanlarının da içinde olduğu bir grup tarafından törenle karşılanmıştır. Esendal, şehirde üç gün boyunca Abidin Özmen'in evinde

²¹ "Abidin Özmen'in eyi arkadaşlığı ile yalnız olsam göremeyeceğim çok şeyleri gördüm ve böylece yolculuğum da çok rahat ve hoş geçti" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 19).

²² Yapılan inceleme gezisinde yemek ve yatacak yer konusu sıkıntı oluşturmuştur. Genel Sekreter Esendal, hem zahmet vermek istememesi hem de gezisinin resmi bir törene dönüştürülmemesi konusundaki hassasiyeti ve yaşadığı rahatsızlığı raporuna yansıtmıştır: "Yatacak yer bulamama korkusu ile gideceğiniz yere siz haber veriyorsunuz. Eğer siz haber vermeseniz valiler, Kaymakamlar saygıda bir eksiklik olmasın diye birbirine haber veriyorlar. Bütün vilayet memurlarını ve halkı yolun kenarına diziyorlar. Biz de inip hepsini selamlıyoruz. Afganistan'da da tıpkı böyledir. İran'da da böyle idi. Ben bu gibi törensel karşılamaların yalnız devlet Reisine yapılmasını doğru buluyorum. Bu bakımdan en ileri yer Urfa'dır. Yatılabilir bir oteli vardır. Vali ve Belediye Reisi karşı çıkar, adamı otele indirirler. Sonra Valiyi ziyaret yapıldığı gün Vali odasında ufak bir kabul resmi yapılır. Memurların ileri gelenleri tanıtılır. Partide halk ile tanışır. Halkevlerinde kültür için çalışanlar ve gençler ile konuşulur. Urfa'da otelde kaldık, yemeğimiz otelin lokantasından yedik, parasını da verdik, biz de rahat etmiş olduk. Başka yerlerde belediye oteli olmadığı için misafirlüğümüz bu rahatlıkla geçmedi" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 20-21).

²³ Nefin çıktığı yer, köyün 5 km uzağında, dağlar içinde ve yüksektedir. Ruslar tarafından açılıp, günde 150 küçük bidon nefin alınan iki kuyu yine Ruslarca betonla kapatılmıştır. Var olan bu iki kuyu açılmaya çalışılmamış, yeni açılan küçük bir galeriden nefin alınmıştır. Buradan gelen nefin bir havuzda toplanmıştır. Suyu havuzun altında açık bırakılan bir musluktan akıtılmıştır. Üste toplanan nefin bir bekçi tarafından alınarak Van Gölü İşletmesine verilmiştir. Esendal, buranın daha verimli kullanılması için bölgedeki görevliler tarafından gerekli girişimlerin yapılmamasını eleştirmiştir. Yapılacak yatırımla çıkarılacak nefin oranı artırılabilir, "beş on belki yüz katını buradan çıkarılabilir" diyecektir. "Bakü gibi yerlerde bile nefin için açılmış, kova ile nefin çekilir el kuyuları vardır. Van kuyucuları bu işi çok kolay yapabilirler. Beş kilometre boru bu nefin Gürzot köyüne kadar indirir. Orada bir buğulama kazı ile benzin çıkarılır." Memduh Şevket Esendal, burası hakkındaki fikirlerini Ankara'da da dile getirmişse de pek rekabet görmemiştir. Bkz. (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 26-27, 43).

²⁴ Burada Cevat Eyüp isimli Türk mühendisle birlikte İngiliz, Amerikalı ve Romanyalı olmak üzere üç tane de yabancı mühendis çalışmıştır. "Meymune'de dört kuyu kazılmış. Bunların ikisi nefin vermiş. Birinden nefin çekiliyor. Biri de temizleniyormuş. Nefin çamurlu geliyormuş... bir kuyuda dağın üstünde kızıyorlarmış. Eğer orada çıkarsa çıkacak, çıkmazsa burayı bırakıp başka yere gideceklermiş. Gevşek bir iş. Bu gevşek çalışmada bu adamların haklı gördüm. Bunlar biraz petrol çıkarıp, memleket ihtiyacını karşılamaya çalışmıyor. Bunlar geniş bir maden yatağı arıyorlar. Bunun için acele etmiyorlar. Ağırda alıyorlar" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 42).

²⁵ 500 m uzunluğunda 50'şer metre aralıklı 10 ayaklı büyük bir beton köprüdür. İlk etapta köprü tren ve yayınların geçişi için düşünülmüşse de Abidin Özmen araba girişleri içinde kullanılmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 44).

kalmış, incelemelerde bulunup halka görüşmüştür. Ayrıca parti ve Halkevi gibi kurumları da denetlemiştir.²⁶

Genel Sekreter Diyarbakır'daki incelemelerini bitirdikten sonra 2 Ekim'de Abidin Özmen'le birlikte Mardin'e gitmiştir (Ulus, 4 Birinciteşrin 1942). Yolda Çınar kazasına uğramışlardır. Mardin'den sonra Kızıltepe, Resulayın, Akçakale ve Harran harabeleri²⁷ üzerinden Urfa'ya hareket etmişlerdir. Memduh Bey, 3 Ekim'de Urfa'ya geldiği gün Halkevinde gençlerle görüşmüştür. Ertesi günde dilekleri kabul etmiştir. 6 Ekim'e kadar Urfa'da gerekli incelemelerde bulunacak olan Memduh Şevket Bey, aynı gün buradan ayrılarak Abidin Özmen, Urfa Valisi Hasip Koylar (Kayhan)²⁸ ile Gaziantep'e gitmek için yola çıkmışlardır (Ulus, 5 Birinciteşrin 1942; Cumhuriyet, 5 Birinciteşrin 1942).

Abidin Bey ve yanındakiler yolda Suruç, Birecik, Kargamış ve Nizip'e uğrayarak 7 Ekim'de Antep'e gelmiştir. Genel Sekreter burada parti teşkilatını inceledikten sonra yolculuğunu yine tek başına devam ettirerek Maraş' hareket etmiştir.²⁹ 10 Ekim'de Maraş'a gelen CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, Narlı istasyonunda Vali, parti ve Belediye Reisi tarafından karşılanmıştır. Burada parti idarecileri, Halkevi yöneticileri ve halk ile görüşmüştür. Parti ve Halkevi işleri üzerinde gerekli incelemelerde bulunarak şehir planına göre yapılması gereken Halkevi binası yerini ve şehrin görülmeye layık yerlerini gezmiştir. 12 Ekim tarihinde de Ankara trenine binmek için Malatya'ya gitmek üzere Maraş'tan ayrılmıştır (Ulus, 13 Birinciteşrin 1942). Ramazan Bayramının birinci günü akşam üstü Malatya'ya varmıştır. Burada iki gece kalacak olan Esendal, 7 Eylül 1942 tarihinden itibaren başlattığı Doğu illerinde inceleme gezisini tamamlayarak, 14 Ekim'de Ankara'ya dönmüştür. Esendal, Ankara Garında CHP Genel Sekreterliği ileri gelenleri ile dostları tarafından karşılanmıştır (Ulus, 15 Birinciteşrin 1942).

3- Memduh Şevket Esendal Tarafından Hazırlanan Rapor

Rapor, bölgeye yönelik önemli tespitler içermiştir. Raporun genelinde bölgede yoksulluk, bakımsızlık, geri kalmışlık ve ekonomik sıkıntılar (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 6, 15, 21-22, 25, 35, 45-46, 49, 54, 66-68), halkın yöneticilere yönelik şikâyet, yolsuzluk ithamları,³⁰ devlet görevlilerin yetersizliği ve halktan kopukluğu (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 3, 6-7, 11-12, 28-29, 32, 52-55, 75-76), halkın iletişimde genellikle Türkçe dışında diller kullanması (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 15) ve ekinlerin %25 payından³¹ duyulan rahatsızlıklar (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 4, 22, 31, 35), tarihi yapıların harap olması ile bunlara gereken önemin gösterilmemesi (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 12-13, 33, 60, 69, 80) ve bölgede özellikle kültürel alanda var olan sorunların Halkevi aracılığıyla çözüleceği anlayışı hakimdir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 10, 23, 39, 50-51, 56, 62, 78-79, 84-85).

3.1- Gezinin ilk durak yeri: Elâzığ

Gelişme ve büyümeye Cumhuriyet döneminden itibaren başlamış olan Elâzığ, Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Anadolu bölgesine yönelik gezisinin ilk ayağını oluşturmuştur (Karakaş, 1999: 129-154). Yaşanılan kuraklıktan dolayı şehrin kendi tahılı yetmeyecek dışardan ürün getirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Esendal, bu kapsamda bölgedeki gezisi sırasında sorunları

²⁶ (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 45-46; Ulus, 26 Eylül 1942; Ulus, 28 Eylül 1942; Cumhuriyet, 28 Eylül 1942).

²⁷ "Geniş bir kale ve saraylar ve şehir yıkıntısı. Yerinde düzgün sıralarla yapılmış, damları kubbeli arap kulübelerinden ilksel bir arap köyü. Saraylar içinde atlı jandarmalar ahırlar yapmışlar" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 60).

²⁸ Hasip Kayhan, Urfa Valiliğine 21 Eylül 1942 tarihinde atanmıştır. Buradaki görevi ise 3 Haziran 1943 tarihinde bitmiştir. Urfa valiliğinden Mülkiye Başmüfettişliğine atanmıştır (<http://www.sanliurfa.gov.tr/ilimizde-gorev-yapmis-valilerimiz>).

²⁹ (Ulus, 8 Birinciteşrin 1942; BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 64); Abidin Özmen'le Muş'ta başlayan birliktelik Gaziantep'te son bulmuştur. Yapılan masraflar ortak bir şekilde paylaşılmıştır. (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 76).

³⁰ Şikâyet ve yolsuzluklar için bkz. (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 7, 11, 12, 18, 25, 26, 30, 46, 56-57).

³¹ 15 Temmuz 1942 tarih ve 2/18365 numaralı Kararname ile yürürlüğe giren 366 sayılı Kararla "elli tona kadar üretimde bulunan üreticiler %25; elli tondan yüz tona kadar üretimde bulunan üreticiler ilk elli ton için %25, elli tondan yüz tona kadar olan kısım için %35; yüz tondan fazla üretim gerçekleştiren üreticiler ise elli tona kadar olan kısım için %25, elli tondan yüz tona kadar olan kısım için %35 ve yüz tondan fazla olan kısım için %50 oranındaki ürünlerini devlete satmak zorunda olup, geri kalan miktarlar üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabilmekteydi." Geniş bilgi için bkz. (Taylan, 2011: 79-80).

öğrenmek adına Elâzığ'da bulunan yetkililere sorduğu sorulara tatmin edici cevap alamamıştır. Dahası iase konuları konuşularken Elâzığ idari işlerine Tunceli ve Genel Müfettişlik erkanının müdahil olduğunu görmüştür. Diğer yandan Elazığ'da tespit edilen diğer bir yanlışlıkta Tunceli'de görevli memurların bu ilde ikamet etmesidir. Bu yanlış uygulamayı Birinci Umumi Müfettiş General Alpdoğan nezdinde gündeme getirmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 4).

Elâzığ'da CHP teşkilatının kurulması talebi dilendirilmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 83). Ayrıca burada Belediye Reisliğini basamak olarak kullanıp milletvekili olmayı arzulayanlardan dolayı siyasi çekişmeler had safhaya ulaşmıştır. Bu şahıslar: Yeni yetişen gençlerden Belediye Reisi Kemal Şedele, Avukat Fahri Karakaya, Harput Müftüsünün oğlu Hurrem İbrahim Tali ve Noter Hüseyin Baykara'dır. Eskiler zümresinden de Hacıkaya Duman, Kış oğlu Hasan, Bulutlu Halil'dir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 7-9). Elazığ'da bir de bu kesimlerin dışında Halkevinde çalışma yaratılış ve kabiliyetine sahip genç memurlardan oluşan bir kesim vardır ki Genel Sekreter özellikle bu konuyla ilgilenmiştir. “Yurdumuz her köşesinden hazırlanıyor, Yeni bir medeniyet oluşturacağız” demek suretiyle onların Halkevi çalışmalarını daha ileri noktalara götürmeleri için motive etmeye çalışmıştır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 10). Bir de Elâzığ'ın bürokrasisini oluşturan Umumi Müfettişlik Müşavir ve çalışanları, Tunceli ve Elâzığ Vali ve memurlarıdır. Esendal'ın kendi gözlemlerinden ve General Alpdoğan'ın söylemlerinden bu kesimin idari olarak pek iç açıcı bir performanslarının olmadığı tespitini yapmıştır. Zaten bu durumdan dolayı General Alpdoğan “yalnız çalışıyorum” cümlesini kullanmıştır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 11). Raporunda verilen bilgiler, asayiş konusunda sorunlar yaşanan bir bölgede görev yapan kadrolarda donanımlı insan faktörünün arzulananda nokta olmadığı göstermesi açısından önemlidir.

Bu sıkıntıların yanında tarihi eserler bakımından zengin olan Harput bölgesinde bulunan başlıca tarihi yapılar olan Ulu Cami, Sere Hatun Cami ve Kırkcaayak mescidi'nin iyi bir durumda olmadığını tespit etmiştir. Esendal, bu aşamada bu yapılar için yapılabilecek olan şeyin “üstlerini çamur ile sıvatıp kubbelerini düşmekten kurtarmak, içlerindeki pisliği süpürtüp kapılarını kapatmaktır” (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 13).

3.2- Tunceli

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı döneminden farklı olarak Dersim (Tunceli) de merkezi otoriteyi hâkim kılıp, asayişini temin etmeye çalışmıştır. İsyancıların yaşandığı (Doğan, 2012: 157-169), tam anlamıyla asayişin sağlanamadığı Tunceli bölgesinde 1937-1938 yıllarındaki askeri harekatten sonra asayiş sağlanmış, silahlar toplanmış, yasak bölgeler nüfustan arındırılmıştır.³² Ancak bunun dışında fazla bir şey yapılamamıştır. Memduh Şevket Esendal yetkililerden aldığı bilgilerden Tunceli'de 7 yeni köprü yapılmıştır. Okul sayısı 19'dan 64'e çıkarılmıştır.³³ Tunceli kız çocukları Elazığ'da okutulmaya başlanmıştır (Gök, 2019: 150-153). IV. (Tunceli) Umumi Müfettişi Abidin Özmen Tunceli bölgesindeki yer isimleri başta olmak üzere Türk olduğunu kanıtlamaya yönelik bir faaliyetin içerisinde olmuştur. Fakat bölgedeki Kürt kimliğini ortadan kaldırmaya yönelik yoğun çalışmalarda sahip olduğu kadro en zayıf yönlerinden birini teşkil etmiştir.³⁴

Genel Sekreter gözlemlerinden ziyade yapılan bilgilendirmelerden yola çıkarak Tunceli bölgesi hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştur: Bölge toprak, otlak ve iklim açısından pek olumlu

³² Tunceli Bölgesine yapılan harekatten sonra yaşanan gelişmeler ve yapılan düzenlemeler için bkz. (Gök, 2019: 108-114, 143-147, 195-198, 399-404); Bölgede kurulan IV. Umumi Müfettişlik için bkz. (Toparlak, 2013: 1-198; Akbulut, 2020: 39-58).

³³ Raporun 74'üncü sayfasında bizzat Alpdoğan'ın ifadelerinden verilen bilgilerde rakamlarda değişiklik vardır: “General Tunceli işlerini anlatarak burada yapılması istenilen işlerden asayiş işlerinin yoluna konulmuş olduğunu ve kültür işlerini de eskiden 19 okul varken bugün 63 okula çıkarıldığını, 12 köprü ve birtakım kışlalar yapılmış olduğunu anlattı” (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 74).

³⁴ Genel Sekreter Memduh Şevket Esendal, bu durumu şu şekilde ortaya koymuştur: “General'in sözleri olabilir ki doğrudur. Yahut doğru olan yerleri de vardır. Yalnız bu doğru sözleri söylemiş olmakla Tunceli halkının Türkleşeceklerine inanılmayacağı pek açıktır. General, sözler üzerinde, kendi yaptığı yakıştırmalara ve kendince verdiği anlamlara çok önem veriyor gibi görünüyor. Paşanın müsteşarları ve görüştüğü adamlar onun söylediği şeylere yerine göre değer verebilecek adamlar değiller. ‘General ile görüştünüz mü? Size de ilâl, idgam yaptı mı?’ diye akıllarınca alay ediyorlar” (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 5).

imkânlarla sahip olmadığından bölge halkı “ara sıra vurgun vurup haydutluk etmeleri beklenebilirdi ki onlar da bunu yapmışlardır.” Tunceli’de yapılan temizlik, yolların, köprülerin, kırsal halk üzerinde olumlu bir etki bırakmışsa da yapılanlar inançlarından kurtarılmalari ve yaşam şartlarının düzeltilmesi için yeterli değildir. “Tunceli’ne vilayet gitmeli, sonra da bu adamları bir iş işlemeye alıştırmak için uğraşılmalıdır.” Ayrıca bölgedeki halkın Cumhuriyet ideolojisi doğrultusunda yönlendirmenin daha kolay olacağını Esendal belirtmiştir. “Tunceliler ile Hatay’ın Alevileri başkalarından daha çabuk Türkleşeceklerdir. Güçlük bunları Türkleştirmekten çok, bunların Türklüklerini halkımıza tanıttı aktarmaktır...” Bu konuda da “Partimiz ve Halkevlerimiz uyanık durarak bu yanlış fikirlerin silinmesine yardım etmelidir.” (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 5-7) demiştir.

Tunceli’de görev yapan başta kaymakam olmak üzere devlet görevlilerin usulsüz hareket ettiklerine dair bölgede yoğun bir dedikodu olduğu belirtilmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 7).

3.3- Muş

Eski Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan’ın söylediklerinin etkisinde kalarak bölgeye gelen Memduh Şevket Esendal, Türkiye’nin en büyük ovalarından biri olan Muş ovasına yönelik olarak beklentilerinden fazlasıyla karşılaşmıştır (Sönmez, 2014: 5-33). Fakat aynı olumlu düşünceleri Muş şehrinin konumu için dillendirmemiştir. Muş şehri, ovanın kurulabilecek en kötü yerinde kurulmuştur. Geleceği parlak olan Muş ovasındaki yapılanmada şehrin konumunun dikkate alınmadan birtakım adımların atılması gerektiğini savunmuştur. “Yarınki plânda bugünkü Muş şehri hiç de göze çarpmayacak bir yer olacaktır” (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 17-18).

Muş ovasının doğu tarafında kalan Bulanık, Malazgirt ve Patnos taraflarında var olan köyler Türkiye’nin neredeyse en geri kalmış köyleridir. “İran ve Afgan içinde bile bu kadar geri ve pis köyler görülmez. Göçebeler bunlardan çok ileri ve temizdir.” Bulanıkta geçerken Halkevinin bahçesinde halkla bir araya gelmişlerdir. Halkın talepleri iki noktada toplanmıştır.

1- Ekinlerin olmaması yüzünden alınacak olan %25’lik kısmın alınmaması,
2-İran’dan göçüp gelenler, kendilerine yer verilmemesi ve kütüklere kayıtlarının yapılmamasından şikayetçi olmalarıdır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1., s. 21).

Muş ve Tunceli’den batı bölgelerine yerleştirilmiş olan kesimlerin topraklarına yönelik sıkıntılar devam etmiştir. Bu insanlara gittikleri yerde toprak verilmemiştir. Geride bıraktıkları toprakları da “kayıtsızlık ve miras işleri karışıklığı” yüzünden arzulanan kişilere ve varislere verilememiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1., s. 23).

Bölgedeki “gençleri Türklüğe yaklaştırmak, buralardaki mekteplerde ve Halkevlerimizde dil kurslarına daha geniş yer verebilecek bir tertibe” ihtiyaç duyulmuştur. “Buraları gezecek, burada çalışan gençlerle görüşecek, onlara direktif ve ideal verecek arkadaşlarımız yoktur” demek suretiyle yapılan çalışmaların yetersizliğini dillendirmiştir. Halkevi müfettişi olarak dolaşan görevliler hesap müfettişliğinden başka bir iş yapmamışlardır. Yapılması gereken bu kısır döngünün kırılmasıdır. “Uzak yerlerde çalışan arkadaşlara bizim verebileceğimiz umut, iman ve ateşin faydalarını Hükümetimde görecektir” (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 23).

Genel Sekreter Esendal, Muş Valisi Tevfik Gür hakkında bir takım olumsuz değerlendirmeler var olsa da çalışkanlığını ve yeni bir şeyler yapma iradesini takdir etmiştir.³⁵ Muş yetmişmiş eleman açısından çorak yerlerden biridir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 21).

³⁵ Esendal, Muş Valisi Tevfik Gür’ün şehirde yaptığı hizmetleri saydıktan sonra “Bizde iki türlü memur göze çarpıyor. Bunlardan biri: tirenin yürüten, gemiyi götüren, bankayı işleten yolu ve köprüyü yapan iş memurlarıdır. Ötekiler de bürolar memurlarıdır. Oturur, aldığımız aylıklarının vergilerinin yüzdelerini ve buna benzer işleri yapmağa uğraşır, yaptıkları işin değersizliğini de bilirler. Bu adamların iş görenleri kıskanmaları da pek tabiidir... Elâzığ Halkevinin de bu Tevfik Gür yapmış. Eğer bana sorulursa, çok paralar vererek yaptırdığımız Adana Halkevinden daha çok kullanışlı ve işe elverişli, dışı da ondan daha güzeldir” (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 18-19).

3.4- Van

Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümündeki Van gölü kapalı havzasında yer alan Van, Cumhuriyet döneminde il olmuştur. Memduh Şevket Esendal, Van gölünü görünce etkilenmiştir.³⁶ Gölün üzerinde bıraktığı olumlu etkiyi şu cümlelerle ifade etmiştir. “Bugünkü gibi kimsesiz duruşu ile dahi bu göl güzeldir. Yarın kıyıları şenlenip ağaçlanıp insanı artınca, bütün buralar güzellikte, zenginlikte Ege ve Marmara kıyılarından aşağı kalmayacağını bugünden kestirmek güç değildir” (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 28). Van Gölü İşletmesi bölge için önemlidir. Fakat buradaki işlerin yoluna konulabilmesi için Umum Müdür yetkileri verilmelidir. Ancak Esendal Ankara'ya dönüp Denizyolları yetkilileri ile görüşükten sonra Van Gölü İşletmesinin bunlar için pek fazla bir mana ifade etmediğini anlamıştır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 33-34). Memduh Şevket Esendal, gelecekte Van şehir merkezine çevre kaza ve köylerden demiryollarının gelmesiyle birlikte büyük bir göçün olacağını belirtmiştir. Bunun sonucunda var olan Van yerli unsurları etkisini kaybedecektir. Bu durum bir anlamda Van şehrinin Kürt istilasına uğraması demektir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 31).

Esendal, Van'da gezdiği yerlerin etkisinde kalmıştır. “Batı Anadolu'da bile bu kadar güzel yerler çok değildir” diyerek buraların biraz bakımsız kaldığını ancak insan elinin yeniden değmesiyle canlanacağını, şenleneceğini ifade etmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 32).

O günlerde Van Valisi Dilaver Argun³⁷ ile Abidin Özmen arasında var olan uyumsuzluk da yaşanan sorunlardan bir tanesidir. Ayrıca Van Halkevini de idare eden Emniyet Müdürünün raporlara konu olan gereksiz harcamaları da olumsuzluk yaşanmasına neden olmuştur. Memduh Şevket Bey, Van Halkevi idaresini Vanlı genç bir öğretmen olan Reşat Türksöy'a vermiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 30).

3.5- Bitlis

Bitlis, Doğu Anadolu Bölgesinde Yukarı Fırat ve Van bölümündedir. İlin sahip olduğu alan Van Gölü kuzeyinden başlayarak Güneydoğu Toroslara kadar uzanmaktadır (Tuncel: 101-110). Memduh Şevket Esendal, Bitlis'e yapılan bilgilendirmelerin etkisi ile olumlu düşüncelerle gelse de hayal kırıklığına uğramıştır. Bitlis'in dağların yüksek olan bir yerinde veya ovada olmaması hayal kırıklığının ana kaynağıdır. “Dar boğazın çukurları, sırtları arasında” konumlanmış olmasını eleştirmiştir. Fakat evlerin dağınık bir şekilde, bahçeler içinde olması güzel bir köy havası vermesinden dolayı hoşuna gitmiştir. Bitlis'te kalınan sürede imkânsızlıklardan dolayı elverişli olmasa da Esendal, Vali konağında Abidin Özmen ise Halkevinde konuk edilmiştir. Genel Sekreterin Bitlis'in yarınlara yönelik hayali Bitlis deresi boyunca her adımda bir duvar çekilip elektrik kaynağı elde edilmesidir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 36).

3.6- Siirt

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle bölümünde yer alan Siirt doğuda Şırnak ve Van, kuzeyde Batman ve Bitlis, batıda Batman ve güneyde Şırnak ve Mardin illeri ile çevrilidir (Alkan, 2017: 53-88). Siirt'i “bir Arap şehrine” benzeten Memduh Şevket, şehrin yollarının yapılmış, temizlenmiş ve parke döşenmiş olmasından dolayı beğenmiştir. Belediyede verilen akşam yemeğine sadece memurlar katılmış, yerli halk doğru düzgün “Türkçe konuşamadığından” katılmak istememiştir. Siirt Halkevinde çalışanların sayısı yok denecek kadar azdır. Fakat “bozuk bir Arapçanın” konuşulduğu bu kentte tüm imkansızlıklara rağmen Halkevinin yapacağı en önemli hizmetin Türkçeyi öğretmek olacağı Esendal tarafından vurgulanmıştır.

³⁶ “Van gölü, Doğu Anadolu'nun “Yukarı Murat-Van Bölümü”nde yer alır. Gölün yüksekliği 1.646 m., yüzölçümü 3.713 km²'dir. En derin yeri güney bölümünde 100 m., en uzun yeri Tatvan-Arnis arası 130 km., en kısa genişliği İskele Burnu-İririn arası 13 km., en uzun genişliği Adilcevaz-Gevaş arası 60 km. dir.” Bkz. (Demirtaş, 2021: 5).

³⁷ Abdullah Dilaver Ergun kronolojik olarak; Bulancak Nahiye Müdürü, Tirebolu Borçka, Şavşat, Vakfikebir ve Kuşadası Kaymakamı, Ticaret Bakanlığında Yerli, Ecnebi Şirketler Müdürü, İzmir ve Adana Umuru Hukukiyeye Müdürlükleri, İçişlerin Bakanlığında Mahalli İdareler Şube Müdürü, Ankara Vali Yardımcılığı, sırasıyla Van, Erzincan, Muğla ve Aydın Valisi, Dâhiliye Vekâleti Vilayetler İdaresi Umum Müdürü, Tetkik Kurulu Başkanı ve Müsteşarı, XI. Dönem DP Muğla Milletvekili yapmıştır (TBMM Albümü: 724).

Siirt ve Mardin bölgesinde su kıyılarında kavak yetiştiriciliği yaygın olarak yapılmıştır. Daha önceden kavakların satışı Bağdat'a yapılırken ödeme güçlüklerinden dolayı bundan vaaz geçilmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 38-39).

3.7- Diyarbakır

Memduh Şevket Esendal'ın Diyarbakır'da halk ve idarecilerle yaptığı görüşme ve incelemeler sunucundaki şikâyetler ve işleyişte aksayan konuları raporunda şu şekilde ifade etmiştir:

- 1- Bölgede yaşanan kuraklık ve süne böceği zararından dolayı yemeklik ve tohumluk buğday konusunda yaşanan sıkıntılar.
- 2- Siyasi çekişme ve beklentilerden dolayı belediye başkanının görevden alınmasına yönelik yoğun talepler.
- 3- Diyarbakır'ın, Doğu bölgesine yönelik var olan olumsuz bakış açısı kapsamında değerlendirilmesi Elâzığ'da olduğu gibi burada da bir rahatsızlık doğurmuştur.
- 4- Yaşadıkları yerlerden alınarak batı bölgelerine yerleştirilenlere yönelik sağlıklı bir işleyişin sağlanamamasından dolayı mağduriyetler yaşanmıştır. Bu işleyişin yapılacak kanuni düzenlemelerle, mağduriyetleri ortadan kaldıracak şekilde uygulanması gerekmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 46-47).
- 5- Bölgede göçmen ve yerleşik olmayan unsurların iskânı konusunda genel manada sorunlar yaşanmıştır. Var olan birimlerin iş yükü fazla olduğundan bu işle ilgilenememiştir. Yerleştirme işi ile ilgilenebilecek komisyonlara ihtiyaç duyulmuştur.
- 6- Şehir merkezinin 'pis', iç mahallelerin bakımsızlığı (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 48).
- 7- Demiryolunun gelmesiyle birlikte Diyarbakır şehir merkezine çevre yerleşim yerlerinden göç olmuştur. Bunun etkisi ile merkezde Kürtçe daha çok duyulur olmaya başlamıştır. Piyasadaki arz talep durumundan dolayı şehirliler arasında da Kürtçe konuşuma yaygınlaşmıştır. Bu konuda Halkevlerine önemli işler düşmekte, çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırılması gerekmiştir.³⁸
- 8- Diyarbakır'daki Halkevinin güzel binası, hususi idareye taksitle ödenmek üzere satılmıştır. Satış bedelinin merkezden gönderilecek parayla birleştirilerek yeni bir Halkevi binası yapılmasına karar verilmiştir. Filim gösterimi için de hususi idare sineması kiralanmış, Halkevi küçük bir eve taşınmıştır. Esendal, bu duruma tepki göstermiş, binanın geri alınması için girişimlerin hemen başlatmasını istemiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 50-51).

3.8- Mardin

Fırat ve Dicle nehirleri arasında Mezopotamya bölgesinde, bir dağın üstünde konumlanmış olan Mardin şehri, Yukarı Mezopotamya'nın en eski yerleşim yerlerinden biridir (İdarecinin Sesi, 2013: 107-120).

Memduh Şevket Esendal, Mardin Valisi Raşit Demirtaş'tan,³⁹ her ne kadar Abidin Özmen tarafından daha yolda olumlu cümleler duysa da "gittiği yerde hükümet nüfuzunu tesis edebilir" bir devlet görevlisi olarak tanıtılmış olsa da pek hoşnut kalmamıştır. Bunun nedeni yaptığı görüşmelerden Mardin Valisinin vatandaşa şiddet kullandığını öğrenmesidir. Esendal, iyilik yaptığını sanarak hareket eden bu tip devlet görevlilerinin yani "halkı dayakla adam etmek fikrinde olan kamçılı kaymakamlar, mutasarrıfların" eski kalıntıların yadigarı olduğunu söylemiştir. Ayrıca Mardin Valisinin, şehir için önemli çalışmalar gerçekleştiren Belediye Reisi

³⁸ "Avrupa'nın çok kısırlaşmış olan edebiyat ve güzel sanatlarını taklide uğraşıp bocalayan güzel sanat işlerimiz ve heyecanını bulamayan muhitsiz ve münakaşasız dil çalışmalarımız Halkevlerimizde oldukça geniş bir muhit bulacak ve yeni çalışmalar kazanacaktır. Ülkemizde konuşulan diller, oldukları yerde sayarken Türk dili büyük adımlar atmış olur" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 50).

³⁹ Raşit Demirtaş, 1927 yılında Siyasal Bilgiler Okulundan mezun oldu. Datça, Fethiye, Şemdinli ve Sarıhan kaymakamlıkları, Diyarbakır Emniyet Müdürlüğü ve Mülkiye Müfettişliği yaptı. 1942-1943 Mardin, 1943-1944 Niğde, 1944-1946 Kayseri, 1946-1947 Elâzığ ve 1950-1951 yılları arasında da Çorum Valilikleri yapmıştır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Ra%C5%9Fit_Demirta%C5%9F).

Dr. Aziz'e yönelik komploların içerisinde olmasını da eleştirmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 54-55).

Mardin'de her ne kadar "sicilli Türk aileler" var olsa da şehir Arap kültürüne çok daha yakındır. Buradaki devlet görevlilerinin bu yapıyı değiştirecek ne bilinci ne de bir iletişimi vardır. Burada da Türkçeyi öğretmede Halkevinde büyü işler düşmektedir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1., s. 56).

İttihat Terakki'nin İstanbul sorumlu kâtiplerinden olup Kızıltepe Kaymakamlığını yürüten şahsın daha sonra sınır işleri hakkında Esendal'a mektupla verdiği bilgiler önemlidir. Sınır birlik komutanları polisler karşı kötü davranmıştır. Komutanlar subayların yolsuzluklarını teşvik edecek şekilde hareket etmiştir. Görevliler yerli tüccarla kaçakçılık konusunda birlikte hareket etmiştir. Suriye sınırında Fransa kaçakçılığı teşvik ederken Türkiye tarafı olarak gerekli tedbirler alınmamıştır. "Bir aralık hükümetimiz bizim tarafımızdan da tedbir alınmasını düşünmüş, birtakım tedbirler alınmış ise de sonunda casusluk ve kaçakçılığın ileri gitmesinden çekinerek adım adım gene eski haline dönmüş imiş" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 57).

Cizre'nin batısından Urfa'ya kadar uzanan geniş ovayı gören Esendal şu sözleri söylemiştir:

"Bu ova gelecekte yurdumuzun en kalabalık, en bayındır yerlerinden biri olacaktır... Bu ovada su kolayca bulunacaktır. Sıcaktır. Toprak her türlü ekine elverişlidir. Burada baştanbaşa bağlar, bahçeler sıralanıp uzanabilir... Buraları doldurmak için gençlerimizi... Buralarda yeni bir yaşayışın başlaması bugün hukuk okuluna girmek için çırpınan ve bize yurtlar açtıran ve sonunda büro memurları olup faydasız işlerle uğraşan bir sürü gençleri kendisine çekecektir" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 57-58).

3.9- Urfa

Bereketli topraklarıyla önemli yolların kavşak noktasında yer alıp tarihi oldukça eskilere, 11000 yıllık bir tarihe sahip olan Urfa, tarihin ilk zamanlarından kalan Harran gibi harabeleri ile tarihi yapı açısından zengindir (Şahinalp, 2006: 105-127).

Memduh Şevket Esendal, yapılacak az bir masrafla Urfa gibi yerlerde bulunan tarihi yapıların ziyarete açılabilir bir hale getirilebileceğini belirtmiştir.⁴⁰

Urfa'ya bağlı köylerin çoğu Arap asıllı ağalarının malı sayılmıştır. Halep pazarının da etkisiyle Arap köyleri Urfa Türklerini Araplaştırmıştır. Urfa çevresindeki Arap köylerinin çoğu Urfa ağalarınındır. Bu köylüler kendi dillerini beylerine ve çarşı esnafına öğretmişlerdir. Türkçenin konuşulması ve öğretilmesinde bir zafiyet söz konusudur. Bu durumu ortadan kaldırmada ön planda olması gereken Halkevi görevini yerine getirememiştir. Esendal, Halkevi başkanını görevden alarak, inhisarlarda çalışan bir genci bu göreve getirmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 62). "Biraz çalışma, biraz yardım ile bu Urfa'nın eski, sazlı, sözlü, şiirli bir şehir olacağı" umulmuştur (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 64).

Elâzığ'da dillendirilen talep Urfa'da da dillendirilmiş CHP il teşkilatının kurulması istenmiştir.⁴¹ Ayrıca Urfa'da emniyeti tarafından durumu şüpheli görülenler için "fiş" usulü uygulaması vardır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 60-61).

Urfa'nın Suruç ilçesinde daha çok Kürtçe ve Arapça konuşulmaktadır. Halkevi Reisi Dr. Muammer Güner'in teşebbüsleri sonucu Esendal, burada Halkevi binasının yapılması sözünü verecek, işlemleri başlatacaktır. Suruç'ta geçim sıkıntısı olmayıp ürünlerde %25 sorunsuz bir şekilde alınmıştır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 65-66).

⁴⁰ "Bu eski eserleri, biz bir aralık belediyelere vermişiz. Belediyeler de bu eserleri söktüp taşlarını satmaya kalkışmışlar. Urfa kalesinin içi gezilmez bir taş ocağına dönmüş. Eski Malatya'da da yol yapanlar eski imaretleri, medreseleri söktüp taşlarını yola kırdırılmış, dökmüşler. Kâhta'da bulunan, benim ancak resimlerini gördüğüm büyük eserleri köyler bozup kırıyorlarmış" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 60).

⁴¹ (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 83); Memduh Şevket Esendal, ziyaret ettiği yerlerde parti teşkilatı kurulması taleplerinin gelmemesini veya fazla taraftar bulmamasını şu şekilde değerlendirmiştir: "Partiye karşı kayıtsızlıktan yahut Parti teşkilatının faydasız olduğuna inanıştan değil, parti teşkilatının açılacağını ummadıklarından ileri gelmiştir. Başka vilayetlerimizde de eğer biraz umutları olsaydı, bizden parti kurmamızı isteyecek, hiç olmazsa politika isteklileri bulunurdu sanırım" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 84).

Birecik'te Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na girmemiş olmasına rağmen, çekilen ekonomik sıkıntıları protesto eden halk ile görüşmüştür. "Birecik Suruç gibi değildir. Yoksulu çoktur" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1., s. 68).

3.10- Gaziantep

Gaziantep, tüm yönlerden gelen ticaret yolu üzerinde olup Suriye'den Türkiye'ye geçişte ilk kapılardan biri olması nedeniyle de stratejik öneme sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti kurulunca Gaziantep Millî Mücadelenin yaralarını kısa bir sürede sarmış, halkının çalışkanlığı ve devletin imkânları ile kısa sürede gelişme yoluna girmiştir (Özlü, 2017: 330-342). Memduh Şevket Esenal, Gaziantep'te yaptığı görüşme ve gözlemler sonucundaki kanaatleri kendi sahip olduğu bilgileri doğrultusunda raporunda şu şekilde ifade etmiştir:

1- Esenal, siyasi çekişmelerin en belirgin bir şekilde kendisini gösterdiği bölge illerinden bir tanesinin Gaziantep olduğunu belirtmiştir. Şehirde halk politik tarafgirlik açısından ikiye bölünmüştür. Ayrılık Millî Mücadeledeki hareket tarzından kaynaklanmıştır. Fransız işgalinde birtakım kimseler hiç düşünmede mücadeleye atılırken bir kısmı ise güçlü bir devlete karşı mücadeleyi sonuçsuz görerek savunma fikrine muhalefet etmişlerdir. "Parti merkezinde saklı bir mektupta" Gaziantep Milletvekili olan Asım Aksoy'un bu tür gayretlerine yönelik bilgiler bulunmaktadır.⁴² Millî Mücadelenin başarıya ulaşmasından sonra

"Fransızlara yamanmak istemiş olan bu akıllı ve okumuşlar takımı, biz münevveriz diye ortaya çıkmaya başlamışlar ve savaşta silahla karşı durmuş olanları bilgisizlik ile çürütmeye başlamışlardır. Silahla karşı durmuş olanlar da biraz yüz bulunca hepsi birer derebeyi olmak ister yaradılıştaki adamlar olduklarından yaptıkları hizmetin faydasını görememişler; Gaziantep'te belediye ve bizim Parti işleri kendilerinin münevver olduklarını söyleyen kimselerin eline geçmiştir."

Bu sonucun ortaya çıkmasında Ali Kılıç'ın⁴³ bir sebepten dolayı diğer gruba kızıp "Münevver" kesime parti teşkilatını teslim etmesi de etkili olmuştur. "Münevver" kesimin önde gelen isimleri; Dr. Mecit Barlas, Asaf Erkılıç, Nafi Erkılıç, Mahmut Ersoy, Asım Aksoy, Cemil Aliveli, Dr. Hamit Uras, Hacı Ahmet Dâi, Naci Dâi ve Emin Mazlum'dur. Bunlara karşı olup Millî Mücadeleyi destekleyenler ise Hüseyin İnco ve Enver Koçak'tır. Bir de bu iki grubun dışında gençlerden oluşan bir kesim vardır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 70-71).

2- Gaziantep bir dokuma şehri olmuştur. Bir tarafta dokuma fabrikası sahipleri diğer tarafta da bunlardan ayrılarak kooperatifleşmek suretiyle kendi işletmelerini açan işçiler vardır. İki taraf arasında işleme tabi tutulacak iplik üzerinde bir mücadele söz konusudur.

3- Gaziantep'te var olan Memleket ile Amerika Hastaneleri arasında bir mücadele vardır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 71-72).

4- Gaziantep'te CHP teşkilatı ile Halkevi'nin eski bir Fransız Katolik kilise ile kilisenin evi olan bir yapıda kısıtlı imkânlarla hizmet vermesini Memduh Şevket Esenal tarafından eleştirilmiştir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 73).

⁴² Ömer Asım Aksoy'un Gaziantep'teki parti içi mücadele, var olan yönetimi devirmek için yürütülen faaliyetler, çıkarılan dedikodular, vaatler hakkında hazırladığı seçim bölgesine yönelik raporu 24 Kânunusani 1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunmuştur. "...Bilhassa Gaziantep'te Parti ve belediye teşkilatında çalışmakta olan zevat aleyhinde birtakım eşhas tarafından dedikodular yapılmakta ve bu suretle halk arasında bir ahenksizlik sokulmaktadır.

Her şeyden evvel şunu söylemek lâzımdır ki Gaziantep'te parti ve belediye teşkilatında çalışmakta olan zevat umumiyetle dirayetli, bilgili ve nezih kimselerdir. Memleket gençliğini ve münevverliğini temsil ettikleri gibi ticaret, ziraat ve sanat hayatının temiz ve şuurulu elemanları da onlar arasındadır. Bunlarla muarazaya girişenler ise esbak fırka mutemedi İnconun oğlu Hüseyin ile mutemetlik zamanındaki arkadaşlarıdır. Bunlar zahiren bir takım iddialar dermeyan ediyorlar. Mahiyetleri, doğruluk dereceleri ve dinlemeye layık olup olmadıkları izahtan müstağni olan ve hepsi makamı âlilerince malum bulunan bu iddialar eğer bir samimiyet ve hüsnüniyet mahsulü olsa hoş da görülebilir. Fakat işin içyüzü başkadır. Bu zevat vatani bir duygu ile hasbi olarak bu muarazaya girişmiş değillerdir. Maksat, şimdiki teşekküllerde çalışan değerli zevatı işten uzaklaştırmak ve bu işin elebaşısı olan İnconun oğlu Hüseyin'in fırka mutemetliği zamanındaki şahsi otoriteyi iade etmektir..." bkz. (BCA. 490.01.0.0.612.125.3, s. 7-9).

⁴³ I. Dünya Savaşı'nda 1. Ordu 1. Alayı Subayı, Çanakkale Savaşları Gazisi, Kafkas İslam Ordusu Komutan Yaveri, Maraş ve Antep bölgesi Kuvayı Milliye Komutanı, I. II. III. IV ve V. Dönem Gaziantep milletvekili, Ankara İstiklâl Mahkemesi Üyesi, Türkiye İş Bankası Kurucu ve Yönetim Kurulu Üyesi. Bkz. (TBMM Albümü: 260); Millî mücadeledeki faaliyetleri için bkz. (Güllü, 2017: 490-507).

5- Gaziantep'e bağlı Nizip bakımlı, ferahlık veren bir yer. Sarıca taştan yapılmış evleri temiz olup bağ ve bahçeleri vardır. Nizip'ten Antep'e kadar olan yolun yarısı Esendal'ın hayalindeki Türkiye'nin standartlarına yakın olup, güzel bir şekilde yapılmıştır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 69-70).

3.11- Maraş

I. Dünya Savaşı ve arkasından Millî Mücadele yıllarında savaşın Anadolu'da ortaya çıkardığı tahribattan en fazla etkilenen Maraş şehrinde olumsuzlukların etkisi uzun süre devam etmiştir. Ayrıca Cumhuriyet Dönemi'nde devletin tercihleri ve imkanların sınırlı oluşu Maraş'ın diğer yerlere göre geri bırakmıştır. Dönemin şartlarında kaynak yetersizliği, ekonomik krizler ve II. Dünya Savaşı şartları yatırımların önündeki en büyük engellerdi (Köse, 2021: 377-398).

Memduh Şevket Esendal, son durağı olarak geldiği Maraş'ta Halkevini denetleyecek ve çalışmalarından memnun kalmayacaktır. Maraş Halkevi, Esendal'ın gezisi boyunca diğer illerde denetlediği Halkevleri içerisinde en az faaliyet gösterendir. Maraş şehri Esendal üzerinde genel manada olumlu bir hava bırakmamıştır. Kapalı bir yapısı vardır. "Maraş'ta yerli kadınların ileri gelenleri çarşafalarını çıkarmışlarsa da sokağa şemsiyesiz çıkmıyor ve bu şemsiyelerle kendilerini örtüyorlar." Derebeylikten kalma ağalık etkisini az da olsa devam ettirmekte, fırsat kollamaktadır. Yetişmiş insan yok denecek kadar azdır. Halkevinde olduğu gibi parti il teşkilatında da arzulanan çalışma yoktur. Esendal, Maraş Valisi Kudrettin (Kudret) Kantoğlu'nu da ziyaret edilen valiler içerisinde "en sessiz ve yavaşı" olarak görmüştür. Maraş bir pirinç ekim yeridir. Buradan pirinçleri alıp İstanbul'a götürüp istediği fiyata satan Çanakçı ve ortağı olan İlya adındaki Yahudi'yi Ticaret Bakanlığı'na bildirerek "vurgunculuk ve rüşvet kokan" bu olayın incelenmesi için bir müfettiş görevlendirilmesini sağlamıştır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 77-78).

Maraş'ta yaşanan anlaşmazlık ve çekememezliğin boyutu adam öldürmeye kadar uzanmıştır. Memduh Şevket Bey, Maraş'ta var olan olumsuzlukların güçlü bir Halkevi teşkilatının meydana getirilerek gerçekleştirileceği faaliyetlerle ortadan kaldırılabilceğini, kapalı yapının ancak bu şekilde açılabilceğini savunmuştur (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 78).

3.12- Malatya

Memduh Şevket Esendal, Doğu Anadolu'daki gezisini bitirip, dönerken Malatya ara istasyon görevi görecektir, Ankara trenine buradan binecektir. Bayramın birinci günü akşam üstü gelip, kısa bir süre kalacak olsa da şehirde bir takım yerleri ziyaret etme imkânı bulmuştur. Malatya da yapılan su kanallarının hesapsız yapıldığına yönelik şikâyetler söz konusudur. Planlamada elektrik üretimi düşünülmemiştir. Eski Malatya tamamen bir yıkıntıya dönüşmüştür. En büyük payda Malatya-Elâzığ yolu yapılırken tarihi yapıların taşlarını yıkarak yol yapımında kullanan müttehitlere aittir (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 79-80).

Memduh Şevket Bey, gezisinin sonunda ziyaret ettiği iller için genel bir değerlendirmede bulunurken bu illerin görüntüde değil gerçek manada ülkede "bir yama olarak durduğunu" belirtmiştir. Bu il merkezlerinde yaşayan bir kısım aileler ev içinde Türkçe konuşsa da dışarda Kürtçe veya Arapça konuşmak zorunda kalmıştır. İl merkezlerinden uzaklaştıkça Türkçe kullanım dili olarak kullanılmamaktadır. Birçok kaza merkezinde bile ilkokul yoktur. Sadece Ahlat, Erciş ve Bismil kazaları farklı bir görüntü çizmiştir. Bundan dolayı da Doğu illerinde parti teşkilatından ziyade Halkevleri teşkilatına önem verilmesi ve imkanlarının artırılması gerektiğini savunmuştur. Fakat Diyarbakır, Elâzığ, Urfa, Bitlis ve Van illeri ile "ev dili Türkçe" olan kazalarda parti teşkilatının açılması "az da olsa faydalı" olacaktır (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 84-85).

3.13- Bölgede Görevli Yöneticilere Yönelik Eleştiriler

Esendal, devlet görevlilerini bölgeye karşı önyargılı olmaları ve kendilerini bölgenin şartlarına adapte etmeyip, gelişim konusunda gerekli gayreti göstermemelerinden dolayı eleştirmiştir. Raporunda bu durumu şöyle anlatmıştır:

"Yazık ki bu uçmaktan bir bucak olan bu yerler şark diye bir ad takılıp bu yurdun en kötü yeri tanılmış. Buralara gidecek memurları bir ürperme alıyor. Korku içinde, bezginlik içinde buralara

gidiyor, birkaç yıl oralarda kalıp kendilerini orta Anadolu'ya, ki daha çirkin ve elverişsizdir, dar atıyorlar. Oralar şenlenecek mi, kimler şenlendirecek, hiç düşünmüyorlar. Memur ve subaylarımız için, buraları hoşça bir duruma getirirse, onlar da yurdu şenlendirecekler mi? Bu bir sorgudur. Bana öyle geldi ki memurlarımız buraların tez günlerde ileri gidebileceğinden umutsuzluğa düşmüşlerdir. Büyük memurlarımız da memur ve subayların Şarkta kalmaları gün ve ay ve saatlerini düzeltmek için çalışıp durur, bunun için büyük projeler hazırlamakla uğraşırlar.

Adları Kaymakamlık yahut vilayet konulmuş olan bu yerlerde oturan memurlarımız da Ankara'dakiler gibi giyiniyor ve o tutum ile çalışmak istiyorlar. Buraların bugünkü şartlarına göre giyinmiş, iş arkasında koşan ve halkı da koşturan bir tek memur gördüm ise o da Muş Valisi olan Tevfik Gürdür. Başkalarını hep kalem efendisi olarak gördüm. Ne yapacaklarını, nasıl yapacaklarını bilseler, içlerine bir yapıcılık ateşi, bir görenek düşse, burada gördüğüm genç adamların da çalışıp birer iş yapmak isteyecekleri yüzlerinden okunanlar var. Bizim bugünkü bir türemiz odur ki, söylesem, benim yukarıda yazdığım sözleri, çok arkadaşlarımız Hayâlât diye adlandırır ve beni ancak hatır için dinler, arkamdan kim bilir neler derler. Benim gördüğüm valiler kendilerini saydırmak için ağır durur, çok konuşmaz, kendi memuru olan adamlarla bile candan bir konuşma yapmazlar? Memurlar bunlardan emirden başka bir şey, bir gayret bir ateş alamazlar. Bu tutumdan eski terbiyenin izleri de vardır" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 28-29).

Ancak yapılacaklar konusunda ümitsiz olan Esendal, durumu

"Hiçbir şey yapamam. Hiç kimse bir şey yapamaz. Bu yanımdaki, karşımdaki adamların hiç birisi, bu yeniden dirilecek aşkı ve deliliğini taşıyorlar. Buna ancak, büyük Şefimin kutlu eli değerse bu yerler yeniden yaşaracak... Sonsuz ateşle içimden Şefimin yardımını yüreğimden istemişim, geçmiş yüzyıllarda bir müridin pirini yardıma çağırışından farksızdır" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 32.) diye rapor etmiştir.

3.14- Umumi Müfettişliğe Bakış

Memduh Şevket Esendal, Bölgede bulunan iki Umumi Müfettişliğin başında bulunan iki komutan Abidin Özmen ve Abdullah Alpdoğan için yaptığı değerlendirmede:

"Her ikisi de iyi adamlar olarak tanınmaktadırlar... Kendilerini saydırırlar. Geniş kültürlü kimseler oldukları söylenemez. Alışılmış ve pratik işler dışında kalan her şey, her düşünce Abidin Özmen'e göre, faydalı bir düşünce olamaz. Bu iki adamımızın ikisinin de en başlıca eksiklikleri çok emeli olmaları ve adam yetiştirememeleridir" (BCA.490.01.0.0.571.2274.1, s. 75-76).

Esendal, çözüm olarak Umumi Müfettişliği çok faydalı ve her açıdan verimli bir devlet kurumu olarak görmüştür. Abidin Özmen yapılacak değişikliklerle bir teftiş işi verilmesi ve Umumi Valiliğe andıran yetkilerinin ortadan kaldırmasını savunsa da var olan yapının muhafaza edilmesinden yanadır. Umumi Müfettişliklerin sadece bir idari yapı olmayıp bir "terbiye müessesesi, ideal verici bir kurum" olması gerektiğini savunmuştur. Bu kurumların başına doğru müfettişler seçilip atanırsa daha verimli çalışacaktır. Memduh Şevket Esendal, Umumi Müfettişlerden sadece General Alpdoğan ve Abdin Özmen'i gördüğünü, ikisin de iyi ve doğru insanlar olduğunu belirtmiştir. Fakat "her ikisi de yanlarındaki müşavirleri işletip çalıştıracak ve düşündürüp söyleştirip istifade edecek kimseler değillerdir. Birer eski vali gibi çalışır, işlerini yürütmek isterler. Bildiklerini, ellerinden geleni yapıyorlar" (BCA. 490.01.0.0.571.2274.1, s. 52-53).

Sonuç

II. Dünya Savaşı'nın Türkiye üzerindeki olumsuz etkileri her alanda devam ederken üst üste yaşanan kıtlık ve süne afeti Doğu bölgesinde durumu daha sıkıntılı hale getirmiştir. 1942-1945 yılları arasında CHP Genel Sekreterliği yapan Memduh Şevket Esendal kıtlığın etkilerini bizzat yerinde görmek ve parti teşkilatı olmayan illerde gerekli çalışmaları yapmak amacı ile 7 Eylül 1942 tarihinde başlatıp 14 Ekim 1942 tarihinde bitirdiği bir inceleme gezisine çıkmıştır. Bu seyahat Doğu'daki birçok ili kapsamı açısından önemlidir. Elazığ'da başlayıp Malatya'da biten bu gezi sonunda Esendal tarafından bizzat hazırlanan rapor gezilen iller hakkında önemli bilgiler vermiştir. Rapor gezinin yapıldığı yerlerin parti örgüt yapısı, parti mensuplarının ilişkileri, bölgede Türkçe'nin yaygınlaşması için atılması gereken adımlar, idari yapının işleyişi, toplumun ihtiyacı, talep ve şikâyetleri, sosyal, ekonomik ve kültürel yapı, yerel bürokrasinin durumu, toplumsal dönüşümün sağlanmasında yapılması gerekenler konusunda önemli bilgiler içermiştir.

Ayrıca rapordan dönemin idarecilerinin ideolojik duruşunu, farklı etnik unsurlara bakış açılarını, toplumda kullanılan Türkçe dışındaki dillerin etkisini kırmaya yönelik yapılması gerekenler ve hareket tarzının ne olması gerektiğine yönelik bilgiler de yer almıştır.

Raporun ana çerçevesini; bölgede var olan yoksulluk, bakımsızlık, geri kalmışlık, yerel yöneticilere yönelik şikâyet, yolsuzluk ithamları, devlet görevlilerin yetersizliği ve halktan kopukluğu, yerel ölçekte ekonomik sıkıntılar, halkın iletişimde çoğunlukla Türkçe dışında diller kullanması, ekinlerden alınan %25 paydan duyulan rahatsızlıklar, tarihi yapıların harap olması ve bunlara gereken önemin gösterilmemesine yönelik bilgiler çizmiştir. Rapor aynı zamanda bölgede bu sorunlara birinci derecede çözüm üretecek Halkevleri, Umumi Müfettişlikler, belediye ve valilik gibi kurumlardan beklenen çalışmaların yapılabilmesi için ne yapılması gerektiği sorusu da cevaplandırılmıştır.

Memduh Bey tarafından hazırlanan rapor, gezilen yerlere yönelik dile getirilen olumsuzlukları ortadan kaldıracak ve arzulanın çalışmaları yürütecek olan devlet görevlilerinin beklentileri karşılamaktan uzak olduğunu göstermiştir. Raporda istisnalar dışında görevlilerin bu vizyon ve çalışma azminden uzak olduğu belirtilmiştir.

Rapor, gezinin yapıldığı yerlerde yaşanan sorunları o günün şartlarında açık yüreklilikle ortaya koyması açısından da önemlidir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon No: 30.10.0.0, Kutu No: 74, Dosya No: 490, Sıra No: 7.

BCA, Fon No: 490.1.0.0, Kutu No: 385, Dosya No: 1629, Sıra No: 2.

BCA, Fon No: 490.1.0.0, Kutu No: 5, Dosya No: 26, Sıra No: 21.

BCA, Fon No: 490.01.0.0, Kutu No: 571, Dosya No: 2274, Sıra No: 1.

BCA, Fon No: 490.01.0.0, Kutu No: 612, Dosya No: 125, Sıra No: 3.

2. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet (2 Haziran 1945-19 Kasım 1945).

Hakimiyeti Milliye (25 Ekim 1933).

Milliyet (29 Eylül 1930-25 Teşrinievvel 1933).

Ulus (8 Eylül 1942-15 Birinciteşrin 1942).

3. Kitap ve Makaleler

Akman, Ş. T. ve Akman, İ. S. (2011). II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hububat Üretiminin Vergilendirilmesi, *Hacettepe Hukuk Fak. Dergisi.*, 1(2), 73–91.

Akbulut, A. (2016). *Türk Siyasal Hayatında Hüseyin Abdullah Alpdoğan*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Akbulut, A. (2020). IV. Umumi Müfettişliğin Kurulması ve Dersim İsyanlarına Giden Süreç, *Anasay*, (12), 39-58, DOI: 10.33404/anasay.690729.

Alkan, A. (2017). Siirt İlinin Nüfus Gelişimi, Yapısı ve Dağılışı, *Doğu Coğrafya Dergisi*, (37), 53-82.

- Demirtaş, B. (2021). *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları (Askeri, İktisadi, İdari ve Adli) (1923-1938)*, İksad Yayınevi.
- Doğan, T. (2012). Arşiv Belgelerine Göre 1937-1938 Dersim İsyanı, *History Studies*, 4(1), 157-169.
- Gülbay, T. (2008). *Memduh Şevket Esendal'ın Toplumsal ve Siyasal Görüşleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi.
- Güllü, R. E. (2017). Millî Mücadele'de Güney Cephesinde Kılıç Ali Bey'in Faaliyetleri, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 490-507.
- Gök, S. (2019). *Cumhuriyet Halk Partisi İktidarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)*, Efe Akademi Yayınevi.
- Gökdoğan, A. (2015). Türkiye'de Süne ile Mücadelenin Tarihsel Gelişimi *Dört Öge*, (7), 33-45.
- Haykar, Y. (2017). Tek Parti Dönemi Valilerinden Tefvik Sırrı Gür ve Elâzığ Valiliği, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(2), 311-347.
- Karakaş, E. (1999). Elazığ Şehrinin Gelişmesi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 129-154.
- Köse, R. (2021). Cumhuriyet Dönemi'nde Maraş'ın Bazı Sosyal Sorunları ve Çözüm Yolları (1939-1950), *Belgi Dergisi*, (22), 377-398.
- Mardin Özel Dosya, (2013), *İdarecinin Sesi*, (154), 107-120.
- Özer, Ç. (2019). *Edebiyat Sosyolojisi Açısından Memduh Şevket Esendal'ın Hikayelerinde Toplumsal Meseleler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Özlu, Z. Y. (2017). Gaziantep'in 1923-1938 Yılları Arasında Ekonomik ve Bayındırlık Alanındaki Faaliyetleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51), 330-342.
- Sönmez, M. E. (2014). Muş Ovası'nın Tarımsal Potansiyeli ve Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler, *Makalelerle Muş Kitabı*, (5-33.), Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları.
- Şahinalp, M. S. (2006). Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 4(1), 105-127.
- Teke, C. ve Eydoğan, E. (1921). Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0 (72), 347-370. DOI: 10.14222/Turkiyat4517.
- Toparlak, B. (2013). *Dördüncü Umumi Müfettişlik: Kurulması, Çalışmaları ve Kaldırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Tuncel, M. Bitlis Şehri, 101-110. http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/cadata4_7.pdf

4. İnternet Kaynakları

TBMM Albümü 1920-2010, https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt1-4.pdf adresinden 14.02.2022 tarihinde alınmıştır.

TBMM, Milletvekilleri Tercüme-i Hal Mazbataları, <https://www5.tbmm.gov.tr//develop/owa/mazbatalar.sonu> adresinden 02.09.2022 tarihinde alınmıştır.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevfik_S%C4%B1rr%C4%B1_G%C3%BCr adresinden 17.02.2022 tarihinde alınmıştır.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ra%C5%9Fit_Demirta%C5%9F adresinden 23.02.2022 tarihinde alınmıştır.

[file:///C:/Users/Acer/Downloads/201002164_c1%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Acer/Downloads/201002164_c1%20(1).pdf) adresinden 14.02.2022 tarihinde alınmıştır.

<http://www.sanliurfa.gov.tr/ilimizde-gorev-yapmis-valilerimiz> adresinden 14.02.2022 tarihinde alınmıştır.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.